

ELŻBIETA DRYLL

Uniwersytet Warszawski, Wydział Psychologii

URSZULA TOKARSKA

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Wydział Pedagogiczny

ANNA CIERPKA

Uniwersytet Warszawski, Wydział Psychologii

PERSPEKTYWA CZASOWA A PRZEKAZ DOŚWIADCZENIA ŻYCIOWEGO W OKRESIE STAROŚCI

Streszczenie: W artykule zaprezentowano wyniki badania związków perspektywy czasowej i przesłania mądrościowego adresowanego do młodego pokolenia przez osoby w okresie późnej dorosłości. Uczestnicy badania formułowali swój przekaz w postaci krótkiej pisemnej narracji – „Listu do wnuka”. „Listy” napisane przez 119 osób powyżej 60. roku życia analizowano jakościowo zarówno pod względem treści, jak i formy, z zastosowaniem kategorii wykorzystywanych we wcześniejszych badaniach (Dryll, Tokarska, Cierpka, 2016). Do diagnozy perspektywy temporalnej zastosowano Kwestionariusz ZTPI autorstwa Philipa G. Zimbardo i Johna Boyda w adaptacji Anety Przepiórki, Małgorzaty Sobol-Kwapińskiej i Tomasza Jankowskiego (2016). Stwierdzono liczne zależności

między cechami przekazu a skalami badającymi perspektywy temporalne. Wyniki układają się w charakterystyczny wzór, w którym jednak na pierwszy plan, zamiast samej koncentracji na czasie (przeszłym, teraźniejszym, przyszłym) wysuwa się ustosunkowanie do zdarzeń (pozytywne bądź negatywne) niezależnie od tego, kiedy one nastąpiły. Uzyskane wyniki nie potwierdzają koncepcji zrównoważonej perspektywy temporalnej. Można to tłumaczyć zarówno różnicami kulturowymi, jak i właściwościami rozwojowymi badanej grupy osób.

Słowa kluczowe: transmisja międzypokoleniowa, generatywność, list do wnuka, perspektywa temporalna, późna dorosłość, dziadkowie i wnuki.

WPROWADZENIE

Okres późnej dorosłości, który rozpoczyna się po 60. roku życia, zwykle wiąże się z zakończeniem pracy zawodowej (emerytura), znacznym zmniejszeniem zobowiązań rodzinnych (dorosłe dzieci), nierzadko też z pogorszeniem zdrowia i ogólnej sytuacji społecznej. Według Erika Eriksona (2012) jest to jednak czas mądrości osiągniętej po pozytywnym rozwiązaniu kryzysu tego wieku. Według Larsa Tornstama (2011) w okresie późnej dorosłości osoba zmierza ku ostatniej fazie swojego rozwoju, jaką jest

gerotranscendencja. Polega ona na dość radykalnej zmianie perspektywy spostrzegania i oceny zdarzeń – z egocentrycznej na „kosmiczną”, w której większe znaczenie, niż własny interes czy nawet dobrostan, mają wartości uniwersalne. Zwykle na początku tego okresu człowiek dokonuje bilansu życia (Oleś, 2011). Poddaje refleksji wydarzenia, dokonane wybory, formułuje wnioski, jakie z tych refleksji wynikają – na wiele rzeczy spogląda inaczej, co wzbogaca zasoby osobistej mądrości. Paradoks wieku sennioralnego polega jednak na tym, że już nie będzie można tej mądrości w pełni wykorzystać we własnym życiu, bo „nic dwa razy się nie zdarza”.

Na szczęście ludzie komunikują się – kultura powstaje przez kumulację doświadczenia setek pokoleń. Przemyslenia jednych mogą i powinny inspirować drugich. Stąd ważność transmisji międzypokoleniowej. Transmisja dokonuje się zresztą spontanicznie w procesie interakcji i wspólnego bytowania osób w różnym wieku i z różnym zasobem doświadczeń, a przede wszystkim w procesie wychowania. W codziennym życiu osobista mądrość objawia się w dokonywanych wyborach, celach działań, tym, w co wkłada się wysiłek, lecz także w komentarzach do zdarzeń, opowieściach o tym, co było kiedyś, planach czy bezpośrednich wskazaniach spraw najważniejszych. Może także przybrać postać jednorazowego wykładu życiowego *credo* w formie tekstu – np. w formie listu.

Dawniej listy były przede wszystkim narzędziem komunikacji – wymiany bieżących informacji pomiędzy bliskimi osobami czasowo oddalonymi od siebie. Obecnie te funkcje spełnia telefonowanie, a w młodszym pokoleniu Facebook, poczta elektroniczna czy SMS. Ale zawsze list istniał także jako krótka forma literacka, której charakterystyczną cechą był osobisty stosunek autora do treści oraz wyraźne zaadresowanie. Teksty w formie listów mogły mieć charakter perswazyjny, aczkolwiek nie było to pierwszoplanowe, ponieważ główną ich funkcją było wyrażenie własnego stanowiska w jakiejś istotnej sprawie – przesłanie wynikające z przemyśleń autora odnoszących się do jego doświadczeń życiowych (różnego typu – historycznych, osobistych, artystycznych). Wśród takich listów można wyróżnić szczególny rodzaj – „list do wnuka”, który pojawia się jako osobna forma zarówno w literaturze historycznej, jak i we współczesnej produkcji internetowej. Charakteryzuje go tematyka egzystencjalna („jak i po co żyć”) ze zwróceniem uwagi na wartości. Wykorzystanie takiej formy wypowiedzi w badaniach psychologicznych umożliwia docieranie do zasobów osobistej mądrości życiowej autora.

Zgodnie z wiodącymi definicjami mądrości (np. Ardel, 2004; Baltes, Staudinger, 2000), jest ona związana z doświadczeniami, które były udziałem danej osoby, jednak nie stanowi prostego odzwierciedlenia biografii, ani luźno powiązanych ze sobą wspomnień. Fenomen mądrości należy zdefiniować jako głębokie i refleksyjne rozumienie życia jako takiego (proces) i jako przemyślaną, zaakceptowaną wewnątrznie i nasyconą emocjonalnie wiedzę wynikającą z doświadczenia (efekt tego procesu). Według Ursuli M. Staudinger (2001) wiedza ta tworzy się w ciągu całego okresu dorosłości, nie tylko w ostatniej fazie, choć ludzie mogą różnić się upodobaniem do dokonywania refleksji nad tym, co ich spotyka. Na refleksję prowadzącą do mądrości składają się procesy dwojakiego rodzaju: przypominanie sobie zdarzeń z życia i ich późniejsza analiza. Wspominanie jest procesem aktywnym (*re-construction*), na który składają się takie operacje, jak selekcja, reorganizacja czy rozmaite transformacje zapisów pamięciowych (por. także Pillemer, 1998). Analiza zaś obejmuje wyjaśnianie (*explanation*) i ocenianie (*evaluation*). Wyjaśnianie polega na porównywaniu, kategoryzowaniu zdarzeń, ujmowaniu właściwych im elementów w terminach abstrakcyjnych, ewaluacja to

przede wszystkim określanie emocjonalnego i motywacyjnego stosunku do przedmiotu refleksji (*emotion/motivation regulation*).

Możliwość dzielenia się przez seniora jego refleksjami wynikającymi z badania własnego życia sprzyja dobrostanowi (Edmondson, 2015; Kotre, 2000; Kuh i in., 2014; Pratt, Fiese, 2004; Westerhof, 2011; Williams, Nussbaum, 2012). Jest to także cenne dla odbiorców, szczególnie takich, którzy dopiero wchodzą w dorosłe życie. Daje im poczucie „zakorzenienia” – związku z przeszłymi pokoleniami, ułatwia formowanie tzw. intergeneracyjnego self (Budziszewska, Dryll, 2013; Fivush, Bohanek, Zaman, 2011; McLean, 2015; Tabuchi i in., 2015). Ponadto przekaz międzygeneracyjny sprzyja integracji społecznej i podtrzymywaniu uniwersalnych wartości (Cierpka, 2013; Dryll, 2013; McAdams, St. Aubin, 1992). Z tych względów badanie czynników mających znaczenie dla procesu międzypokoleniowej transmisji doświadczenia życiowego może nie tylko wzbogacać wiedzę teoretyczną, lecz także przyczynić się do optymalizacji tego procesu.

PROBLEM

Od czego może zależeć treść i forma, jaką przybiera „list do wnuka” współczesnych seniorów? Niektóre uwarunkowania mają związek z wiekiem, płcią i wykształceniem autorów listów (por. Dryll, Tokarska, Cierpka, 2016). Spośród kategorii psychologicznych dość duże znaczenie ma także poczucie jakości życia (Cierpka, Dryll, Tokarska, 2017). Kolejnym czynnikiem, który odgrywa rolę w tym procesie, wydaje się dominująca u danej osoby perspektywa temporalna. Refleksje życiowe bazują na wspomnieniach, ważne zatem może okazać się, na ile przeszłość pozostaje stale w świadomości autora przekazu, czy jawi mu się jako dobra, czy zła, czy i jak autor myśli o tym, co dopiero może nastąpić, jak spostrzega swoją aktualną sytuację.

Na percepcję czasu wpływają indywidualne psychoneurologiczne różnice w zakresie walencji bodźców, modalności zmysłowych, struktury osobowości (np. ekstrawertycy nie doceniają upływu czasu, podczas gdy neurotycy go przeceniają), czy też określone zaburzenia (np. ze spektrum autyzmu, ADHD, w schizofrenii, chorobie Parkinsona czy głuchocie; Kossewska, 2016a, 2016b). Kompetencje temporalne jednostki pozostają również w związku z czynnikami kulturowymi (Hall, 2004), takimi jak strategie przechowywania wspomnień na linii czasu (James, Woodsmall, 2011), strategie wychowawcze (Mischel, Ayduk, 2014; Mischel i in. 2011) czy indywidualnie ukształtowane poczucie koherencji, koncepcja i style aktualizacji siebie (Tucholska, 2007).

Według badaczy, którzy opracowali pojęcie dominującej perspektywy temporalnej (Sędek, Bedyńska, 2010; Zimbardo, Boyd, 2008) jest to „często nieuświadomiony proces, wskutek którego osobiste i społeczne doświadczenia przypisywane są do temporalnych kategorii lub ram czasowych, polegający na nadaniu spójności i znaczenia tym wydarzeniom” (Zimbardo, Boyd, 1999, s. 1271, tłumaczenie za: Stolarski, 2016). Perspektywę temporalną można ujmować procesualnie (także z uwzględnieniem rodzaju aktywności, w którą osoba jest zaangażowana), albo traktować jako efekt swego rodzaju nawykowej koncentracji na jednej z nich (czyli jako różnicę indywidualną).

Badania wskazują, że nawykowa koncentracja na którejś z perspektyw pozostaje w związku z różnymi cechami regulacji emocjonalnej – depresyjnością, agresją, sumiennością, skłonnością do ryzyka, używek i uzależnień (Budnikov, 2016; Stolar-

ski, Ledzińska, Matthews, 2013; Stolarski, Zajenkowski, Zajenkowska, 2016; Temple, 2016), pośredniczy w sprawności funkcji wykonawczych, uważności i innych kompetencji poznawczych (Zajenkowski i in., 2016), wzmacnia lub osłabia poczucie zadowolenia ze związku interpersonalnego (Stolarski, Wojtkowska, Kwiecińska, 2016). Niemniej jednak badacze zgodni są co do tego, że najkorzystniejsza pod wieloma względami jest tzw. perspektywa zrównoważona. W ten sposób nazywa się pewien bardzo dokładnie określony układ skal kwestionariusza badającego koncentrację temporalną (Stolarski, 2016). W układzie tym dominująca powinna być perspektywa przeszła pozytywna (najwyższe wartości wskaźników), umiarkowane natężenie mieć powinny: perspektywa *teraźniejsza hedonistyczna* i *przyszła*, a najniższe: *przeszła negatywna* i *teraźniejsza fatalistyczna*.

Badacze donoszą, że układ wyników na skalach określany jako zrównoważona perspektywa temporalna pozostaje w związku z dobrostanem (Temple, 2013), realistyczną samooceną (Ortuno, Echeverria, 2013), wspiera efektywność działań jednostki w obrębie kariery zawodowej (Lukacs, Orosz, 2013), sprzyja zdrowiu i zachowaniom prozdrowotnym. Znaczące zachwianie zrównoważonej perspektywy czasowej jest ujmowane z kolei jako jeden z mechanizmów powstawania i utrzymywania się zaburzeń (np. PTSD – Zimbardo, Sword, Sword, 2013). Takie wyniki nie są zaskakujące, powstaje jednak pytanie, który z dwóch czynników jest w większym stopniu odpowiedzialny za stwierdzone zależności. Czy jest nim sama koncentracja na czasie, czy pozytywne lub negatywne ustosunkowanie do zdarzeń, niezależnie od tego, kiedy nastąpiły.

Kompetencje temporalne osoby mogą ulegać modyfikacji w procesie terapii (w tym tzw. *terapii linii czasu*, James, Woodsmall, 2011, czy w terapii uzależnień, np. od kokainy Zimbardo, Sword, Sword, 2013). Istnieje też możliwość wspierania rozwoju percepcji czasu oraz równoważenia poszczególnych perspektyw (Popiołek, Chudzicka-Czupała, 2010; Tokarska, 2010) w ramach oddziaływań o charakterze edukacyjno-prewencyjnym (Ishii, 2016; Tokarska, 2016; Tucholska, Tylikowska, 2016).

Skoro tak wiele szczegółowych funkcji psychologicznych pozostaje w związku z tym, jak osoba doświadcza i spostrzega swój czas życia, nie sposób tego pominąć, badając proces opracowywania własnych doświadczeń. Można jednak spodziewać się, że czynnikiem, który wprowadzi zróżnicowanie treści i form przekazu międzypokoleniowego seniorów, nie będzie jedynie zakotwiczenie w którymś z okresów (przeszłości, teraźniejszości lub przyszłości), ale drugi z wymiarów, jakie bierze się tu pod uwagę – optymistyczne lub pesymistyczne spojrzenie na wydarzenia zarówno przeszłe, jak i obecne lub dopiero mogące nastąpić.

METODA

Badanie miało charakter korelacyjny w odniesieniu do głównego problemu, ale było poprzedzone wnikliwą analizą materiału tekstowego o charakterze jakościowym z elementami analizy frekwencyjnej. Ze względu na spodziewany charakter związku pomiędzy zmiennymi wybrano model korelacyjny, związek ten bowiem może mieć charakter dwustronny (wzajemny). Treści „listów do wnuka” mogły zależeć od dominującej perspektywy temporalnej ich autora, przez jego zakotwiczenie na którymś z okresów życia. Ale również sama perspektywa mogła ukształtować się pod wpływem tego, jakie doświadczenia życiowe były udziałem osoby piszącej i które z nich jawiły się

jej jako najważniejsze w aktualnej sytuacji życiowej, społecznej (osoba wnuka – adre-sata) czy perswazyjnej (co, zdaniem dziadka, należało wnukowi powiedzieć). Pomiar obejmował także wybrane zmienne demograficzne: wiek, płeć, wykształcenie, zawód wykonywany przed emeryturą, miejsce zamieszkania (wieś, małe miasto, duże miasto), stan rodzinny (kawaler, mąż, wdowiec, rozwiedziony lub panna, żona, wdowa, rozwiedziona), dzieci (wiek i płeć), wnuki (wiek i płeć), prawnuki (wiek i płeć). Projekt uzyskał pozytywną opinię Komisji ds. Etyki Badań Naukowych Wydziału Psychologii UW.

Do diagnozy perspektywy temporalnej zastosowano Kwestionariusz ZTPI autorstwa Zimbardo i Boyda w adaptacji Przepiórki, Sobol-Kwapińskiej i Jankowskiego (2016). Narzędzie to, powszechnie stosowane, obejmuje pięć typów perspektyw – dwie skierowane na przeszłość: *przeszłościowo-negatywna*, *przeszłościowo-pozytywna*, dwie związane z terażniejszością: *teraźniejsza-hedonistyczna*, *teraźniejsza-fatalistyczna* i jedna *przyszła*. W poszczególnych skalach jest od 9 do 15 pytań (niektóre odwrócone). Osoba badana odpowiada na pytania, używając pięciopunktowej skali. Wynik w każdej skali wyraża się za pomocą średniej.

W skali *perspektywa przeszłościowo-pozytywna* znajdują się pytania o dobre wspomnienia i nostalgię wobec dawnych czasów. W skali *perspektywa przeszłościowo-negatywna* dotyczą one złych doświadczeń z przeszłości i popełnionych błędów, o których osoba nie może lub nie chce zapomnieć. Perspektywa *teraźniejsza-hedonistyczna* obejmuje pytania o aktualne przyjemności oraz upodobanie do silnych emocji i ryzyka. Perspektywa *teraźniejsza-fatalistyczna* odnosi się w zasadzie do przekonania o niemożności wpływania na własną sytuację życiową. Perspektywa *przyszła* – przeciwnie, zawiera pytania o planowanie, punktualność, kontrolę emocjonalną, rozważę, obowiązkowość.

Pytania tego kwestionariusza, jak widać, odnoszą się nie tylko do osi czasu, lecz także do właściwości psychologicznych uznawanych za korzystne bądź niekorzystne, które najogólniej można byłoby określić jako optymistyczne, np. poczucie wpływu na własne życie, spokojna radość z tego, co do tej pory było udziałem osoby, przyzwolenie na doraźne przyjemności czy rozsądne planowanie najbliższych dni, oraz pesymistyczne – złe wspomnienia, aktualne złe samopoczucie, brak kontroli i wpływu na własną sytuację.

Międzypokoleniowy przekaz mądrości wynikającej z doświadczenia życiowego badano metodą stosowaną we wcześniejszych badaniach autorów – „list do wnuka” (Dryll, Tokarska, Cierpka, 2016). Jest to technika narracyjna, umożliwiająca uzyskanie tekstu, który następnie jest analizowany za pomocą różnych metod o charakterze jakościowym z elementami analiz ilościowych, głównie frekwencyjnych. Instrukcja brzmi następująco:

Zespół psychologów z Uniwersytetu Warszawskiego i Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie prowadzi badania nad przekazywaniem doświadczenia starszego pokolenia młodemu. Bardzo prosimy o wzięcie w nich udziału.

Zadanie polega na

NAPISANIU LISTU DO SWOJEGO WNUKA (realnego bądź wyobrażonego).

Człowiek, który przeżył już kilkadziesiąt lat, może powiedzieć, że „życie go wiele nauczyło” – był w różnych sytuacjach i zbierał doświadczenia, wyciągał wnioski, nabierał mądrości. A jest to taka mądrość, której nie da się nauczyć w żadnej szkole – wta-

sna, osobista. Proszę spróbować przekazać ją w liście swoim najbliższemu (wnukom), żeby młodzi mogli skorzystać z doświadczeń starszego pokolenia.

Ze względu na naukowy charakter badań, zapewniamy Państwu anonimowość. Prosimy tylko o podanie kilku formalnych danych (pytania poniżej). Prosimy o napisanie listu w domu i przyniesienie go na umówione spotkanie. Wtedy jeszcze będziemy prosić o wypełnienie kwestionariuszy. Wyniki zostaną opracowane zbiorczo. Osoby, które chciałyby po zakończeniu badań zapoznać się z raportem lub skontaktować z autorami w innej sprawie, zapraszamy do pisania na adres:

*Z wyrazami szacunku
Badacze*

Podobnie jak w poprzednich badaniach (Dryll, Tokarska, Cierpka, 2016), w omawianym studium także „listy do wnuka” analizowano za pomocą kategorii (tab. 1) wywiedzionych z samych tekstów i opracowanych wstępnie w postaci zestawu, na którego podstawie cały materiał oceniali trzej niezależni koderzy. W przypadku braku pełnej zgodności ich ocen, uznawano zgodne oszacowania dwóch osób¹⁾.

Osoby badane rekrutowano przez Uniwersytety Trzeciego Wieku i kluby seniora w Warszawie, Krakowie, kilku miejscowościach podwarszawskich i na wsi w województwie podkarpackim. Na spotkaniu z grupą badacz przedstawiał projekt i rozdawał ochotnikom materiały (instrukcja, kwestionariusz demograficzny i arkusze czystego papieru do napisania „listu”). Po dwóch tygodniach na kolejnym spotkaniu odbierał napisane teksty i prosił o wypełnienie trzech kwestionariuszy. Były to: opisany wcześniej Kwestionariusz ZTPI, Kwestionariusz Poczucia Jakości Życia (Straś-Romanowska, Oleszkowicz, Frąckowiak, 2004) i Portretowy Kwestionariusz Wartości (Schwartz, 2006).

Spośród osób, które wstępnie zadeklarowały udział w badaniu, około 50% nie wywiązało się z pierwszego zadania. Ponieważ w instrukcji znajdowała się informacja, że rezygnacja z dalszego uczestnictwa (bez konieczności podawania powodów) jest możliwa na każdym etapie, jej powody pozostają nieznanne. Być może zadanie dla części osób okazało się zbyt trudne (zarówno poznawczo, jak i emocjonalnie, a również fizycznie – pisanie wymaga sprawności ręki, oczu).

Komplet materiałów uzyskano od 119 osób. W tym było 72 kobiety i 47 mężczyzn. Spośród osób badanych 64 osoby można było zaliczyć do młodszych – ich wiek mieścił się w granicach 60–70 lat, 55 zaś do starszych (powyżej 70. roku życia). Ponadto 36 osób legitymowało się wyższym wykształceniem, 48 – wykształceniem średnim, a 34 osoby zdobyły wykształcenie podstawowe lub zawodowe. Na podstawie uzyskanych danych stwierdzono, że 73 osoby pozostawały w związkach małżeńskich, 41 było owdowiałych, 3 samotne i 2 rozwiedzione. Niemal wszyscy mieli dzieci i wnuki, a niektórzy prawnuki. Średnia liczba dzieci wynosiła 1,91, średnia liczba wnuków 2,48, a średnia liczba prawnuków 0,17.

¹⁾ W poprzednich badaniach przypadek pełnej niezgodności wszystkich trzech koderów zaobserwowano tylko w odniesieniu do jednej kategorii – trybu tekstu. Początkowo wyodrębniono dwa rodzaje trybu mieszanego – tryb narracyjny z podsumowaniem w formie abstrakcyjnej tezy i tryb argumentacyjny ilustrowany przykładami zdarzeń. Ale z powodu trudności w klasyfikowaniu tekstów mieszanych do którejś z tych dwóch kategorii, ostatecznie utworzono jedną kategorię ogólniejszą – oba tryby „mieszane” połączono w jeden rodzaj o nazwie „tryb mieszany”.

TABELA 1. Arkusz do kodowania wyników – analiza jakościowa

<i>ARKUSZ DO KODOWANIA: jedna tabelka jest przeznaczona dla jednej osoby (jednego listu). Proszę zaznaczać odpowiednie pola lub zliczać wystąpienia. Definicje kategorii znajdują się w instrukcji zamieszczonej poniżej.</i>						
numer osoby	pleć K / M	wiek	wykształcenie niskie / średnie / wyższe	liczba słów		
TYP LISTU						
aktualia	dobrze wspomnienia	złe wspomnienia	przekaz mądrościowy	brak przekazu*		
TRYB TEKSTU						
tryb narracyjny (opowiadanie)	tryb mieszany (opowiadanie z morałem lub porady z ilustracjami)			tryb argumentacyjny (porady życiowe)		
TRYB NARRACYJNY: ZASIĘG CZASOWY OPOWIADANIA						
saga	biografia	okres w życiu	jedno zdarzenie			
TRYB NARRACYJNY: OKRES ŻYCIA, NA KTÓRYM KONCENTRUJE SIĘ WYPOWIEDŹ						
teraźniejszość	przeszość				przyszłość	
	dzieciństwo dziadka	dzieciństwo wnuka	okres życia narratora	dalsza przeszość	wspólna przyszłość	przyszłość wnuka „zaświaty”
TRYB NARRACYJNY: TEMATYKA PRZEDSTAWIANYCH ZDARZEŃ						
zawodowe, społeczne, polityczne			rodzinne i osobiste			
TRYB NARRACYJNY: BOHATEROWIE (proszę zliczyć w każdej kategorii)						
członkowie rodziny	z rodziny, starsi niż narrator			spoza rodziny		
TRYB NARRACYJNY: FUNKCJA PERSWAZYJNA OPOWIADANIA						
ja miałem lepiej	ja miałem gorzej	bierz ze mnie przykład	bierz przykład z X	nie bierz ze mnie przykładu		
TRYB ARGUMENTACYJNY: FORMY PORAD (proszę zliczyć)						
zalecenia	przestrogi	wskazania wartości	życzenia	błogosławieństwa		
TRYB ARGUMENTACYJNY: UZASADNIENIA						
brak	uzasadnienia egocentryczne	uzasadnienia egzocentryczne				
	inny człowiek	grupa	powszechne dobro	Bóg		

* jeżeli w liście nie ma przekazu mądrościowego, następujących kategorii nie stosuje się

WYNIKI

Na początku zostaną przedstawione wyniki średnie poszczególnych skal kwestionariusza (tab. 2), korelacje wewnętrzne pomiędzy skalami (tab. 3) oraz ich zróżnicowanie ze względu na wybrane zmienne demograficzne (tab. 4, 5, 6 i 7).

TABELA 2. Statystyki opisowe skal kwestionariusza ZTPI

Perspektywa czasowa	N	Minimum	Maksimum	Średnia	Odchylenie standardowe
przeszłościowo-pozytywna	119	1,78	4,56	3,6137	0,55246
przeszłościowo-negatywna	118	1,10	5	3,2797	0,83465
teraźniejsza-hedonistyczna	117	1,93	4,40	3,3113	0,50815
teraźniejsza-fatalistyczna	118	1,33	4,25	2,9958	0,65426
przyszła	117	1,46	4,77	3,6835	0,55936

Średnie wyniki we wszystkich skalach są powyżej średniej arytmetycznej, ku której najbardziej zbliża się wynik dla perspektywy *teraźniejsza-fatalistyczna*. Najwyższe wyniki średnie uzyskano zaś w dwóch skalach uznanych za „optymistyczne” – *przyszła* i *przeszłościowo-pozytywna*. Wśród naszych osób badanych przeważa koncentracja na przeszłości dobrej (dla prób zależnych test $t = 3,830$; $p < 0,000$) oraz teraźniejszości hedonistycznej ($t = 4,910$; $p < 0,000$). Zważywszy na wiek i wynikającą stąd sytuację egzystencjalną seniorów, warta odnotowania jest także silna koncentracja na przyszłości. Prawdopodobnie wynika to przede wszystkim z charakteru pytań w skalach kwestionariusza – perspektywa *przyszła*, podobnie jak i *przeszłościowo-pozytywna* oraz *hedonistyczna* zawierają pytania wskazujące na ogólnie dobre samopoczucie. Na rzecz takiej interpretacji przemawiałyby również zaobserwowane korelacje pomiędzy wynikami na poszczególnych skalach (tab. 2).

TABELA 3. Korelacje wewnętrzne pomiędzy poszczególnymi skalami kwestionariusza ZTPI

Perspektywa czasowa	Teraźniejsza-hedonistyczna	Teraźniejsza-fatalistyczna	Przyszła
przeszłościowo-pozytywna	$r = 0,212$ $p = 0,022$		$r = 0,371$ $p < 0,000$
przeszłościowo-negatywna		$r = 0,480$ $p < 0,000$	$r = 0,255$ $p = 0,006$
teraźniejsza-hedonistyczna		$r = 0,194$ $p = 0,037$	

Wewnętrzne korelacje pomiędzy skalami (w badanej grupie) wskazują na znaczenie emocjonalnego ustosunkowania do zdarzeń rozmieszczonych na osi czasu. Najsilniejsza występuje pomiędzy dwiema „pesymistycznymi”, odnoszącymi się do przeszłości i do teraźniejszości. Obie dotyczą nieprzyjemnych wspomnień i pesymistycznego zapatrywania na aktualną sytuację, czyli przejawów obniżonego nastroju. Również silną korelację można obserwować pomiędzy „optymistycznymi” skalami – *przeszłościowo-pozytywna* i *przyszła*. Jak było powiedziane wcześniej, skala *przyszłość* odnosi się do takich zachowań, jak obowiązkowość, zrównoważenie, spokojne planowanie najbliższych zdarzeń itd. Pomiedzy takim funkcjonowaniem a upodobaniem do dobrych wspomnień, szczególnie wspomnień z dzieciństwa, może pośredniczyć dobry nastrój i poczucie speł-

nionego życia – wysokiej jego jakości. Podobnie słabsza korelacja: *przeszłościowo-pozytywna z terażniejsza-hedonistyczna* – obie wyrażają nastawienie „optymistyczne”.

Zastanawiające są natomiast dwie korelacje o mniejszej sile. Jedną z nich jest związek pomiędzy dwiema perspektywami terażniejszościowymi – *hedonistyczną* i *fatalistyczną* oraz pomiędzy *przeszłościowo-negatywną* a *przyszłą*. W zasadzie ta pierwsza nie powinna dziwić – narzędzie ma diagnozować perspektywę czasową, czyli koncentrację na jednym z trzech okresów: przeszłości, terażniejszości lub przyszłości, chociaż omówione poprzednio związki zdają się wskazywać, że większe znaczenie ma zawartość pytań w aspekcie ich optymizmu-pesymizmu.

Jak jednak rozumieć związek perspektywy *przyszłej* z *przeszłościowo-negatywną*? Jest on słabszy, ale istotny. W dalszej części opracowania przedstawiono interpretację tego faktu z uwzględnieniem danych jakościowych. Tymczasem sprawę przynależności perspektywy *przyszłej* do wiązki „optymistycznej”, a nie „pesymistycznej” wspiera spojrzenie na nieistotne wprawdzie, ale ujemne korelacje pomiędzy skalami: *przeszła negatywna* i *przeszła pozytywna*, *fatalistyczna* i *przeszła pozytywna* oraz *fatalistyczna* i *przyszła*. Te trzy ujemne korelacje wskazują na przeciwieństwa (w parach), a zarazem podobieństwa. Jak widać, perspektywy *przeszła negatywna* i *fatalistyczna* są po jednej stronie tych przeciwieństw, a *przeszła pozytywna* i *przyszła* po drugiej.

W badanej grupie seniorów ujawniły się pewne zależności związane z wybranymi zmiennymi demograficznymi: płcią, wiekiem, sytuacją małżeńską (osoba pozostająca w związku małżeńskim vs. owdowiała lub rozwiedziona) i poziomem wykształcenia osób badanych.

TABELA 4. Zróżnicowanie wyników kwestionariusza ZTPI ze względu na płeć

Skala	<i>M</i> kobiet	<i>M</i> mężczyzn	<i>F</i>	<i>p</i>
terażniejsza-fatalistyczna	3,1583	2,7415	12,512	0,001
przeszłościowo-negatywna	3,4001	3,0913	3,939	0,050

TABELA 5. Zróżnicowanie wyników kwestionariusza ZTPI ze względu na wiek

Skala	<i>M</i> starsi	<i>M</i> młodszy	<i>F</i>	<i>p</i>
terażniejsza-fatalistyczna	3,1560	2,8560	6,461	0,012

TABELA 6. Zróżnicowanie wyników kwestionariusza ZTPI ze względu na sytuację małżeńską

Skala	<i>M</i> małżonek	<i>M</i> samotny	<i>F</i>	<i>p</i>
terażniejsza-fatalistyczna	2,8800	3,1709	5,819	0,017
przeszłościowo-negatywna	3,1465	3,4811	4,688	0,032

Wyniki wskazują, że kobiety są bardziej „pesymistyczne”, szczególnie w spostrzeganiu aktualnej sytuacji (tab. 3). Zdaje się to potwierdzać potoczne przeko-

nanie, że kobiety, zwłaszcza w późnym okresie życia, mają większą skłonność do „narzekania”. Podobnie osoby starsze (porównanie 60–70 vs. 70+) są bardziej pesymistyczne (tab 4), co wydaje się uzasadnione, uwzględniając obiektywne charakterystyki sytuacji życiowej seniorów starszych i młodszych (stan zdrowia, sprawność, orientacja). Efekt pozostawania w związku małżeńskim (tab. 6) również potwierdza wcześniej stwierdzane zależności (np. Wojciszke, 2000) – lepiej się mają osoby, które nie są samotne. Zastanawia natomiast systematycznie układające się zróżnicowanie ze względu na poziom wykształcenia (tab. 7). „Pesymizm” charakteryzuje w większym stopniu osoby gorzej wykształcone, natomiast „optymizm” osoby wykształcone lepiej. Zastanawiający jest również pewien nieoczekiwany efekt: ujemna korelacja pomiędzy *hedonistyczną perspektywą temporalną* a liczbą posiadanych wnuków ($r = -0,222$; $p = 0,016$). Niewykluczone, że jest to prosty efekt wieku – im starszy dziadek lub babcia, tym większa szansa, że posiada liczniejsze potomstwo. Ale może *hedonizm*, definiowany w tej technice jako dążenie do silnych emocji, ryzyka i osobistych przyjemności, stanowi swego rodzaju konkurencję wobec zajmowania się wychowywaniem dużej liczby dzieci, a zatem – w konsekwencji, posiadania dużej liczby wnuków.

TABELA 7. Zróżnicowanie wyników kwestionariusza ZTPI ze względu na poziom wykształcenia

Skala	<i>M</i> – niskie wykształcenie	<i>M</i> – średnie wykształcenie	<i>M</i> – wyższe wykształcenie	<i>F</i>	<i>p</i>
przeszłościowo-negatywna	3,6000	3,2710	2,9629	5,385	0,006
teraźniejsza-fatalistyczna	3,1526	3,0529	2,7491	3,813	0,025
przeszłościowo-pozytywna	3,5194	3,5313	3,7958	3,093	0,049

TYPY LISTÓW I TRYB TEKSTU

Terminem „typ listu” określono jego podstawową funkcję: czy zawiera przekaz mądrościowy, czy jego nadawca odnosi się do sytuacji aktualnej, traktując list jako narzędzie komunikacji, czy też wspomina czasy, gdy wnuk pozostawał pod opieką dziadków. Jeden tekst mógł spełniać kilka funkcji. Porównanie tej klasyfikacji z odpowiedziami na pytania kwestionariusza miało na celu udzielenie odpowiedzi na następujące pytania. Czy osoby nastawione na teraźniejszość częściej piszą listy odnoszące się do aktualnych wydarzeń łączących dziadka i wnuka? Czy osoby nastawione na przeszłość chętniej piszą wspomnienia? Jakie osoby (pod względem charakterystyki temporalnej) piszą listy zawierające przekaz mądrościowy? Czy są to osoby skoncentrowane na przeszłości – wspólnej, własnej, przyszłości wnuka (tab. 8)?

Wyniki wskazują, że nie istnieje bezpośrednie przełożenie koncentracji na czasie przeszłym, teraźniejszym lub przyszłym na typ listu. Osoby piszące do wnuka o tym, co akurat się dzieje (aktualia), mają wprawdzie podwyższone średnie w skali *perspektywy teraźniejszej hedonistycznej*, ale nie koncentrują się na *teraźniejszości fatalistycznej*. Chodzi więc raczej nie o tę właściwość skali, która odnosi się bezpośrednio

TABELA 8. Zróżnicowanie perspektyw czasowych (ZTPI) ze względu na typ „listu”

Skala	Występuje	Nie występuje	F	P
AKTUALIA				
teraźniejsza-hedonistyczna	3,40	3,20	4,515	0,036
WSPOMNIENIA				
teraźniejsza-fatalistyczna	3,0626	2,9414	2,855	0,040
PRZEKAZ MĄDROŚCIOWY				
teraźniejsza-fatalistyczna	2,9493	3,3414	4,567	0,035

do perspektywy czasowej, a raczej o aspekt charakteryzujący emocjonalność (silne przeżycia i „mocne wrażenia”, upodobanie do przyjemności, podejmowanie ryzyka). Z perspektywą *teraźniejszą fatalistyczną* związane są zupełnie inne typy listów. Im silniej osoba jest skupiona na tym, co złego dzieje się w jej życiu teraz, tym chętniej ucieka do wspomnień. Pisanie o tym, co było kiedyś (dobrego czy złego), nie wiąże się z zakotwiczeniem w przeszłości. W przeciwieństwie do takich osób („fatalistów”), ci, u których myślenia fatalistycznego nie ma wiele, chętniej konstruują przekaz mądrościowy. Myśląc o tym, co warto przekazać młodemu pokoleniu skupiają się na przyszłości. Przedstawione wyniki wskazują, że myślenie „pesymistyczne” na temat własnej aktualnej sytuacji życiowej blokuje przekaz mądrościowy. Ale także nie sprzyja mu sam „czysty” hedonizm.

Pojęcie „tryb tekstu” odnosi się do podstawowego wymiaru jego formy – czy jest to opowiadanie z fabułą i bohaterami (najczęściej o sobie samym) utrzymane w trybie narracyjnym, czy też są to abstrakcyjne uwagi o życiu, w których autor formułuje zestaw porad i podaje je w trybie argumentacyjnym. Jak wynika z tabeli 9, z trybem listu są związane (na poziomie tendencji statystycznej) wyniki na skali *perspektywy teraźniejszej hedonistycznej*. *Hedoniści* raczej nie stosują fabuł. Rzadziej można u nich spotkać listy w trybie mieszanym (fabuła z morałem), a częściej przekazują w sposób bezpośredni swoje „dobre rady” – zalecenia i przestrogi, wskazują, co w życiu stanowi wartość, formułują życzenia i błogosławieństwa (sam morał).

TABELA 9. Zróżnicowanie perspektyw czasowych (ZTPI) ze względu na tryb tekstu

Skala	Występuje	Nie występuje	F	P
TRYB MIESZANY				
teraźniejsza-hedonistyczna	3,5090	3,6949	3,381	0,068 t
TRYB ARGUMENTACYJNY				
teraźniejsza-hedonistyczna	3,7239	3,5442	3,036	0,084 t

ANALIZY LISTÓW W TRYBIE NARRACYJNYM (OPOWIADANIA)

Listy w trybie narracyjnym analizowano ze względu na zasięg czasowy, jaki obejmuje fabuła opowiadania, okres życia narratora, na którym wypowiedź jest skoncentrowana, ze względu na bohaterów i tematykę przedstawianych zdarzeń oraz na funkcję perswazyjną, jaką miało pełnić opowiadanie. Zasięg czasowy opisywały cztery kategorie tekstów: saga, biografia, jeden okres w życiu, jedno znaczące wydarzenie. Saga to historia wielu pokoleń. Takich listów było najmniej i, podobnie jak teksty prezentujące jedno zdarzenie, nie pozostają one w związku z perspektywami temporalnymi. Biografia, czyli kompletna opowieść o własnym życiu, jest formą preferowaną przez *hedonistów* (tab. 10). Osoby skoncentrowane na czasie teraźniejszym, przeżyciach i „mocnych wrażeniach”, są skoncentrowane także na sobie.

Wśród wszystkich listów do wnuka operujących trybem narracyjnym przeważały teksty przedstawiające jeden wybrany okres w życiu narratora. Często był to okres wojny i trudnych lat powojennych. Wydawałoby się, że takie listy powinny pisać osoby skupione na negatywnych aspektach przeszłości. Jednakże nieco częściej pisali je dziadkowie charakteryzujący się dominującą *przyszłą* perspektywą i tacy, którzy w małym stopniu koncentrowali się na *pozytywnej przeszłości* (obie zależności na poziomie tendencji). Być może dlatego, że dość często opowiadania przedstawiające jeden, trudny okres w życiu narratora przybierały formę porównania – w celach perswazyjnych dziadek lub babcia zestawiali czasy własnego dzieciństwa z obecnymi czasami, przekonując wnuka, że on teraz „ma lepiej” i powinien to dobrze wykorzystać. Przeszłe, trudne wydarzenia są przywoływane z określoną intencją – ze względu na przyszłość wnuka. W jakimś sensie zatem w tym typie listów jednak objawia się orientacja przyszłościowa.

TABELA 10. Zróznicowanie perspektyw czasowych (ZTPI) a zasięg czasowy narracji

Skala	Występuje	Nie występuje	F	p
BIOGRAFIA				
teraźniejsza-hedonistyczna	3,6645	3,2746	6,127	0,015
JEDEN OKRES W ŻYCIU				
przeszłościowo-pozytywna	3,4500	3,6641	3,277	0,073 t
przyszła	3,5178	2,7332	3,138	0,079 t

W kwestii związku perspektywy temporalnej z tym, w jakim okresie życia narratora toczy się jego opowiadanie, lub do jakiego odwołuje się, pisząc swój list do wnuka, można było oczekiwać najwyraźniejszych zależności. Ale wyniki analiz nie wskazują na znaczenie zakotwiczenia w którymś z okresów temporalnych. Znow większe znaczenie ma wymiar pozytywne – negatywne ustosunkowanie do zdarzeń (tab. 11). Osoby, które nie są skupione na złych wspomnieniach (niższe wyniki na skali *przeszłość-negatywna*, czyli dziadkowie-optymiści), piszą o wydarzeniach oczekiwanych w najbliższej przyszłości, których uczestnikami będą oni sami (dziadek lub babcia) i wnuk. Piszą „przyjdź na kawę”, „zagramy w szachy”, „nie mogę się doczekać naszego spotkania na święta” itd. Ta zależność jest bardzo wyraźna ($p = 0,013$). Wspiera-

ją ją podobne, słabsze zależności (na poziomie tendencji): o przyszłości wnuka – jaki będzie za jakiś czas, piszą także dziadkowie-optymiści (nie skupieni ani na *przeszłości negatywnej*, ani na *teraźniejszości fatalistycznej*). Natomiast ci, którzy piszą o tej przyszłości, w której ich samych już nie będzie na świecie („będę nad tobą czuwał z góry”) mają niskie wyniki w skali *hedonizmu*.

TABELA 11. Zróżnicowanie perspektyw czasowych (ZTPI) a koncentracja na przyszłości

Skala	Występuje	Nie występuje	F	p
NAJBLIŻSZA PRZYSZŁOŚĆ RAZEM				
przeszłościowo-negatywna	2,6222	3,3340	6,322	0,013
PRZYSZŁOŚĆ WNUKA				
przeszłościowo-negatywna	2,9333	3,3302	3,011	0,085 t
teraźniejsza-fatalistyczna	2,7093	3,0376	3,362	0,069 t
ZASWIATY				
teraźniejsza-hedonistyczna	2,7767	3,3254	3,481	0,065 t

Ujawniły się ponadto związki pomiędzy „pesymizmem” (perspektywa *przeszłościowa negatywna* i *teraźniejsza fatalistyczna*) a bohaterami opowiadań zawartych w listach. Korelacje są ujemne. Najczęściej w tych opowiadaniach występują osoby z rodziny narratora. Tym więcej, im mniejsza jest jego koncentracja na złych wspomnieniach ($r = -0,181$; $p = 0,050$) i na trudach *teraźniejszości* ($r = -0,206$; $p = 0,025$). Osoby z rodziny z pokolenia starszego niż narrator także pojawiają się tym częściej, w im mniejszym stopniu spostrzega on *teraźniejszość* w sposób *fatalistyczny* ($r = -0,212$; $p = 0,021$). W odniesieniu do innych bohaterów opowiadań (koledzy, przyjaciele z partyzantki, nauczyciele, szefowie i podwładni w pracy, postaci powszechnie znane czy literackie) nie stwierdzono związków z perspektywami temporalnymi. Nie zaobserwowano również żadnych związków z tematyką opowiadanych zdarzeń.

Pod względem funkcji perswazyjnej, jaką w liście do wnuka miało pełnić opowiedziane zdarzenie lub cała historia, wyróżniono następujące kategorie: „ja miałem lepiej”, „ja miałem gorzej”, „bierz ze mnie przykład” (najwięcej takich listów), „bierz przykład z X” i „nie bierz ze mnie przykładu”. Najpowszechniej stosowany typ nie pozostaje w związku z dominującą perspektywą temporalną, podobnie jak również dość częsty rodzaj „ja miałem gorzej”. Dwie osoby, które pisały, że „miały lepiej” charakteryzowały się koncentracją na *hedonistycznie* odbieranej *teraźniejszości* (tab. 12). Tak samo ci, którzy pisali o swoich wadach i porażkach, aby przestrzec wnuka przed popełnianiem tych samych błędów. Natomiast osoby, które podawały jako przykłady do naśladowania innych, a nie samego siebie (a były to w większości osoby z rodziny, z pokolenia starszego niż autor listu), rzadziej skupiały się na *pozytywnie* charakteryzowanej *przeszłości*.

TABELA 12. Zróźnicowanie perspektyw czasowych (ZTPI) a funkcje opowiadań

Skala	Występuje	Nie występuje	F	P
„JA MIAŁEM LEPIEJ”				
teraźniejsza-hedonistyczna	3,7588	3,2784	7,003	0,009
„NIE BIERZ ZE MNIE PRZYKŁADU”				
teraźniejsza-hedonistyczna	3,5845	3,2829	3,590	0,061 t
„BIERZ PRZYKŁAD Z X”				
przeszłościowo-pozytywna	2,9500	3,6489	9,799	0,002

ANALIZA LISTÓW W TRYBIE ARGUMENTACYJNYM (ZALECENIA I PRZESTROGI ORAZ ICH UZASADNIENIA)

Wśród listów utrzymanych w trybie argumentacyjnym i w trybie mieszanym występowały porady sformułowane w rozmaity sposób. Były to zalecenia – jak postępować, przestrogi – czego unikać, były bezpośrednie wskazania wartości bez mówienia, jak je osiągać („najważniejsza jest rodzina”) i życzenia oraz błogosławieństwa – wskazanie stanu rzeczy, który byłby pożądanym, lecz jego zaistnienie nie wynika z działań człowieka.

Zaobserwowano dwa związki korelacyjne pomiędzy liczbą wskazań w poszczególnych kategoriach porad a dominującymi perspektywami temporalnymi. Liczba zaleceń jest ujemnie skorelowana z wynikami skali *teraźniejsza-fatalistyczna* ($r = -0,275$; $p = 0,003$), natomiast liczba życzeń i błogosławieństw z wynikami skali *przyszłość* ($r = -0,214$; $p = 0,021$). Czyli, im mniej pesymistycznie osoba spostrzega teraźniejszość, tym chętniej mówi wnukowi, co powinien robić. I przeciwnie – im mniej myśli o przyszłości, tym chętniej zamiast zaleceń („zrób tak i tak”) formułuje życzenia, nie wskazując podmiotu działań („oby było tak i tak”). Nastawienie bardziej optymistyczne zdaje się współwystępować z wiarą w możliwość kształtowania przyszłości.

Ostatnią ważną charakterystyką listów do wnuka to sposób uzasadniania sformułowanych porad życiowych – dlaczego warto lub należy postępować według nich. Uzasadnienia, które wystąpiły w materiale, zaliczono do dwóch ogólnych klas: egocentryczne i egzocentryczne, te ostatnie natomiast do kategorii szczegółowych: inny człowiek, grupa własna – rodzina lub Ojczyzna, dobro powszechne, Bóg. Uzasadnień egocentrycznych było najwięcej. Ukazywały one zasadność postępowania zgodnego z zaleceniami i przestrogi w kontekście interesu ich wykonawcy – adresata listu. Zgodnie z tym kierunkiem myślenia beneficjentem dobrych czynów człowieka jest on sam, chociaż zasada „nie bij dziewczynki, bo się spocisz” podawana jest tutaj w bardziej eleganckiej formie: „dobro powraca”, „jak będziesz szanować ludzi, to i oni ciebie uszanują”, „nie kradnij, bo możesz pójść do więzienia i stracisz przyjaciół”. Uzasadnienia egzocentryczne pojawiały się w listach dłuższych, zawierających pogłębioną analizę, pisanych przede wszystkim przez osoby z wyższym wykształceniem. Przeważała wśród nich kategoria „dobro powszechne” i „Bóg”. Tej ostatniej używali częściej autorzy, którzy charakteryzowali się koncentracją na dobrych wspomnieniach – *perspekty-*

wa przeszła pozytywna (tab. 13). Po połączeniu dwóch kategorii uzasadnień egzocentrycznych „dobro powszechne” i „Bóg” okazuje się ponadto, że osobami, które częściej ich używają, są *hedoniści* skoncentrowani na *teraźniejszości* (ale zależność jest słabsza). Wynika z tych analiz, że ci, co się mają lepiej, swoją mądrość życiową opierają na uznaniu konieczności czynienia dobra dla samego dobra i dla Boga, a nie ze względu na własny interes, czy nawet partykularny interes jakiejś innej osoby lub własnej grupy (własnej rodziny, czy kraju, w którym się żyje).

TABELA 13. Zróżnicowanie perspektyw czasowych (ZTPI) a uzasadnienia formułowanych porad

Skala	Występuje	Nie występuje	F	P
BÓG				
przeszłościowo-pozytywna	3,7343	3,2844	5,353	0,022
DOBRO POWSZECHNE I BÓG				
teraźniejsza-hedonistyczna	3,9020	3,5758	2,945	0,057 t

DYSKUSJA

Analiza „listu do wnuka” umożliwi badaczowi dowiedzenie się, co (jakie treści) stanowi esencję doświadczenia życiowego narratora. Umożliwi też zbadanie formy przekazu tych treści pod względem cech, które mogą sprawić, że będzie on bardziej lub mniej komunikatywny. Jest to ważne, ponieważ adekwatny formalnie list może wywołać refleksje odbiorcy i w rezultacie spełnić swoją rolę – integracji międzypokoleniowej na gruncie wartości.

Wśród uwarunkowań treści oraz czynników, które mogły mieć wpływ na formę listu, znalazły się perspektywy temporalne. Seniorzy spoglądają na własne życie zbliżające się do dopełnienia i z tej perspektywy dostrzegają na nowo wiele problemów, z czego mogą czerpać naukę. Ale mogą też odrzucać wspomnienia i „żyć chwilą” – czasem teraźniejszym. Mogą również wybiegać myślą w przód, chcąc zrobić jakiś użytek z nabywanej mądrości – podzielić się nią z kimś, przekazać. Można było zatem oczekiwać, że dominująca perspektywa temporalna seniora w jakiś sposób wpłynie na zawartość i formułę „listu do wnuka”. Jednakże otrzymane wyniki analiz, chociaż zostało stwierdzonych wiele zależności szczegółowych, nie układają się wedle tego wzoru, zatem nie weryfikują przedstawionego rozumowania.

To nie koncentracja na jednym z trzech obszarów osi czasu jest wiodącym aspektem spostrzegania wydarzeń składających się na historię życia seniora. Nie można też stwierdzić, że decydujące znaczenie ma „perspektywa zrównoważona” lub niezrównoważona (Stolarski, 2016). Wyniki naszych badań układają się w charakterystyczne wiązki, w których na pierwszy plan wysuwa się ustosunkowanie emocjonalne do zdarzeń (zarówno przeszłych, jak i teraźniejszych czy przyszłych). Skale „pesymistyczne”, mierzące koncentrację na *negatywnej przeszłości* i *negatywnej (fatalistycznej) teraźniejszości* pozostają w silnym wzajemnym związku. Stanowią przeciwieństwo dwóch skal „optymistycznych”, także silnie skorelowanych – perspektywy skoncentrowanej na *pozytywnej przeszłości* i perspektywy *przyszłej*. Obok tej pary przeciwieństw plusu-

je się piąta dymensja – nastawienie *hedonistyczne*. Analizując pytania skal kwestionariusza, można stwierdzić, że w istocie to, co diagnozuje się pod hasłem *teraźniejszość hedonistyczna*, różni się od perspektywy *przyszłej* i od przyjemnych wspomnień, chociaż podobnie jak i one jest przepełniona pozytywnymi emocjami. Ale hedonizm, który diagnozuje technika ZTPI, jest trochę „drapieżny” – mało refleksyjny, może bardziej młodzieńczy. To raczej w skali przyszłościowej można znaleźć namysł, zrównoważenie emocjonalne i pewną akuratność – regulację dojralszą. Pytania w skali *przeszłej-negatywnej* można zatem uznać za przeciwieństwo *przeszłej-pozytywnej*, a skali *teraźniejszej-fatalistycznej* za przeciwieństwo *przyszłościowej*.

Według tych wymiarów koncentrują się zależności pomiędzy perspektywami a cechami „listów do wnuka”. Najwięcej z nich obserwuje się w odniesieniu do skal „pesymistycznych”. Nastawienie pesymistyczne przejawia się w paralelnych zależnościach pomiędzy cechami listów a koncentracją na *przeszłości negatywnej* oraz tymi samymi cechami i koncentracją na *teraźniejszości fatalistycznej*. Obiema rodzajami koncentracji pesymistycznej charakteryzują się w większym stopniu kobiety, częściej starsi seniorzy, osoby samotne (wdowy i wdowcy), z niskim wykształceniem. Te osoby częściej niż pozostali uczestnicy badania zamiast przekazu mądrościowego piszą listy pełne nostalgicznych wspomnień. Ich treścią są czasy, kiedy wnuk był mały i pozostawał pod opieką babci czy dziadka. Nierzadko towarzyszy im nutka żalu, że dobre czasy minęły, a podrośnięty podopieczny nie podtrzymuje kontaktu.

Jeśli jednak obok wspomnień „pesymiści” piszą list zawierający przekaz mądrościowy w formie narracji, niechętnie opowiadają o ludziach – towarzyszach swojego życia (mniej postaci, w opowiadaniach, często narrator występuje sam). Niechętnie też konstruują „łańcuch pokoleń”, co wymagałoby nawiązania do własnych przodków i jednocześnie silniejszej koncentracji na przyszłości. Konstruowanie takiego „łańcucha” świadczyłoby o rodzącej się postawie gerotranscendencji (Tornstam, 2011), której u tych osób nie ma, brakuje bowiem tego charakterystycznego dla gerotranscendencji odejścia od egotystycznej perspektywy ku perspektywie „kosmicznej”. Seniorzy-pesymiści skupieni na swoich smutkach niechętnie również patrzą w przyszłość: nie planują najbliższych zdarzeń (np. zaprosić wnuka na pogawędkę czy ciasto ze śliwkami), nie tworzą wizji jego dalszych losów. Stąd być może również, jeżeli piszą list mądrościowy w formie tekstu argumentacyjnego, nie formułują wielu zaleceń. Są przekonani, że było źle, jest źle i nic się nie da z tym zrobić. Rozpamiętując przykre doświadczenia i widząc samo zło w tym, co ich otacza, myśląc fatalistycznie („nie mam wpływu”), pesymiści niewiele uwagi poświęcają przyszłości swojego potomstwa. Albo może nie mają poczucia, że wiedzą „jak żyć” i zagubieni w troskach sądzą, że nie mają nic do przekazania?

Wyraźną charakterystykę posiada również grupa osób, które są skoncentrowane na perspektywie *teraźniejszej hedonistycznej*. Są wśród nich zarówno młodszy, jak i starsi seniorzy, kobiety i mężczyźni, nie wyróżnia ich ani wykształcenie, ani sytuacja rodzinna, poza jednym wyjątkiem: *hedoniści* mają mało wnuków. Czy dlatego, że nie chcieli mieć kilkorga dzieci, czy też nadmiar wnuków tłumi radość życia? *Hedoniści* chętnie piszą listy o bieżących sprawach. W swoich poradach życiowych wołają wprawdzie tryb argumentacyjny, ale jeśli tworzą opowiadania, przedstawiają swoją pełną biografię. Nie unikają pisania o porażkach – namawiają wnuków, żeby nie powtarzali ich błędów. Chętnie też wskazują, że mieli dobre, udane życie. W przyszłość nie wybiegają. Szczególnie niechętnie myślą o czasie, kiedy nie będzie ich już na świecie (kategoria „zaświaty”). W listach napisanych w formie zestawu porad nie wyróżnia się żadna z kategorii – jest ich sporo w każdej. Ale osoby skoncentrowane na perspektywie *teraź-*

niejszej-hedonistycznej w uzasadnieniach swoich porad odwołują się do idei dobra powszechnego i Boga. Przy całym umiłowaniu chwili i burzliwej radości nie są egocentrykami. Wiedzą i chcą powiedzieć wnukowi, że nie to jest ostatecznym celem – nie żyje się dla tej własnej przyjemności czy korzyści.

Najwięcej w badanej grupie było „optymistów”. Wyniki na skali *przyszłość i przeszłościowa-pozytywna* były najwyższe, a odchylenia od średnich najmniejsze. W tym miejscu jednak warto zaznaczyć, że uzyskane średnie na skalach ZTPI mogą być zdeformowane w stosunku do ogółu współczesnych polskich seniorów (choć próba była dość duża i różnorodna pod względem demograficznym). Badanie tym narzędziem poprzedzono zadaniem napisania „listu do wnuka”, a wiele osób, początkowo chętnych, nie wywiązało się z tego zadania. W instrukcji było powiedziane, że żyjąc nabywa się mądrości. Może ci, którzy nic nie napisali, byli pesymistami (nie wierzyli, że jakąś mądrość posiadli) lub hedonistami (nie mieli czasu). Poza tym samo napisanie – „przelanie na papier” myśli mogło być dla wielu seniorów kłopotliwe. Osoby posiadające wyższe wykształcenie niewątpliwie miały w tym większą łatwość, a one właśnie charakteryzowały się optymizmem (korelacja wykształcenia w wyniku na skali *przeszłościowo-pozytywnej*).

Bezpośrednich związków skal charakteryzujących optymistów (*przeszłościowo-pozytywna* i *przyszłościowa*) z badanymi cechami tekstów nie było dużo, ale można przyjąć, że to, co nie jest związane ze skalami pesymistów i hedonistów, charakteryzuje tło, jakim jest optymistyczna większość. Ponieważ pesymiści pisali wspomnienia, a hedoniści aktualia, można wnioskować, że optymiści formułowali swój przekaz mądrościowy bez wątków towarzyszących. Pisali zarówno teksty narracyjne (fabuły), jak i zestawy porad (tryb argumentacyjny). Ze skalą *przeszłościowo-pozytywną* jest związane unikanie fabuł opowiadających o jakimś jednym okresie życia. Analiza tematyczna wskazuje, że jeśli narrator pisze o jednym okresie, to jest to okres szczególnie trudny. Nie dziwi zatem, że osoby, które swoją przeszłość chcą spostrzegać pozytywnie, nie skupiają się na nim. Ale z kolei pisanie fabuł przedstawiających jeden okres własnego życia jest pozytywnie związane ze skalą *przyszłość*. Dziadkowie, którzy piszą o wojnie, często czynią porównania. Są one wyrazem troski o przyszłość wnuka: „masz dobre warunki rozwojowe, ucz się, a osiągniesz to, czego pragniesz”. Wspominanie złych chwil u optymistów jest więc podyktowane zorientowaniem przyszłościowym. Tak też można wyjaśnić zaskakującą na tle tego rozumowania, istotną, acz słabą korelację pomiędzy skalą *przyszłość* i *przeszłość-negatywna*.

O ile osoby nastawione wobec swojej terażniejszości fatalistycznie nie snują planów na najbliższą przyszłość, ani nie wybiegają myślą ku dalszej przyszłości wnuka, a osoby hedonistyczne niechętnie myślą o czasie, gdy ich już nie będzie na świecie, o tyle optymiści od tego nie stronią. W swoich listach planują i proponują wnukom różne wspólne zajęcia. Widać, że te spotkania nie są wyjątkowe, że ich relacje charakteryzuje pewna zażyłość. Piszą także o tym, jakie będzie życie wnuka, kiedy dorośnie, albo w ogóle w przyszłości. Do tego często dodają, że „na tamtym świecie” również będą ich sojusznikami. U „optymistów” przyszłość jest stale obecna, jeśli nawet nie w odpowiedziach na pytania skali (choć skale „optymistów” są silnie skorelowane), to w listach. Osoby *pozytywnie* wspominające swoją *przeszłość* nie wyróżniają się z całej grupy podawaniem wnukowi własnego przykładu do naśladowania, są nawet niechętni (bardziej niż reszta) wobec podawania przykładów innych osób.

Pisząc listy w trybie argumentacyjnym, pesymiści formułują mniej zaleceń co do postępowania wnuka. Hedoniści i optymiści formułują ich zatem więcej. Ponadto

optymiści (skala *przyszłość*) formułują mniej życzeń i błogosławieństw, co wskazywałoby na ich wiarę w to, że pożądane stany rzeczy można i należy osiągać własnym wysiłkiem. Analiza jakościowa wskazuje, że dominującą kategorią treściową zaleceń u wszystkich osób jest przykazanie miłości – kochaj, szanuj, pomagaj. Wielu autorów listów uzasadnia to interesem własnym – świat odda ci miłość. Ale osoby nastawione optymistycznie – *przeszłościowo-pozytywni*, *przyszłościowi* i *hedoniści* – ponadto uzasadniają te zalecenia, powołując się na ideę dobra powszechnego, a szczególnie (*przeszłościowo-pozytywni*) ze względu na Boga. Według nich to Bóg jest ostatecznym uzasadnieniem i uprawomocnieniem godziwego postępowania i życia.

Przedstawiony układ wyników, w którym okazuje się ważne, czy autor listu spstrzeża swoje życie jako udane, czy też nie (optymiści vs. pesymiści), przypomina zależności związane z poczuciem jakości życia, stwierdzone w ramach tego samego projektu, ale opisane w innym miejscu (Cierpka, Dryll, Tokarska, 2017). Poczucie jakości życia było mierzone za pomocą skali autorstwa Marii Straś-Romanowskiej, Anny Oleszkowicz i Tomasza Frąckowiaka (2004), opartej na modelu czteroczynnikowym. Na poczucie globalne składają się w tym modelu przekonania dotyczące sfery psychofizycznej, psychospołecznej, podmiotowej i metafizycznej (odpowiadają im cztery skale kwestionariusza).

Wyniki tego badania wskazują, że osoby o poczuciu wyższej globalnej jakości życia mają wyższe wykształcenie, pozostają w związkach małżeńskich, formułują przekaz mądrościowy i preferują tryb argumentacyjny – podobnie jak „optymiści” (skale ZTPI: *przeszłościowo-pozytywna* i *przyszła*). Ponadto osoby mające poczucie wyższej jakości życia formułują w liście do wnuka więcej zaleceń, a mniej życzeń i błogosławieństw (podobnie jak „optymiści”). Co znamienne, osoby takie uzasadniają swoje porady życiowe dla wnuka, używając argumentacji o charakterze egocentrycznym. Zwracają uwagę na dobro grupy (rodzina, Ojczyzna), ale również są skłonne wskazywać Boga jako ostateczne uzasadnienie. W przeciwieństwie do takich osób ci, którzy doświadczają wyższego poczucia jakości życia tylko w sferze psychofizycznej (czują się zdrowi), a w innych sferach nie mają się najlepiej, preferują uzasadnienia egocentryczne („postępuj godziwie dla własnego dobra”).

Ostateczny argument na rzecz zasadności interpretowania stwierdzonych zależności pomiędzy wynikami w kwestionariuszu perspektyw temporalnych a cechami listu do wnuka jako pochodnych od ustosunkowania emocjonalnego do wydarzeń życiowych (a nie zakotwiczenia w którymś z trzech obszarów na osi czasu) stanowi analiza związków pomiędzy pomiarem perspektyw a pomiarem poczucia jakości życia. Korelacje są znamienne (tab. 14):

TABELA 14. Związki pomiędzy skalami ZTPI a wskaźnikiem globalnym poczucia jakości życia

Perspektywa temporalna (skale)	Związek z wynikiem globalnym pomiaru jakości życia	
	<i>r</i>	<i>p</i>
przeszłościowo-pozytywna	+0,301	0,001
przeszłościowo-negatywna	-0,202	0,031
teraźniejsza hedonistyczna	+0,157	0,096 t
teraźniejsza fatalistyczna	-0,227	0,015
przyszła	+0,404	0,000

Dwie najsilniejsze dodatnie korelacje wskazują na związek obu skal „optymistów” z globalnym poczuciem jakości życia, dodatnia korelacja, ale nieistotna (na poziomie tendencji) łączy jakość życia z perspektywą hedonistyczną, natomiast pomiędzy skalami „pesymistów” a jakością życia występują istotne korelacje ujemne.

Przytaczane wcześniej badania (Lukacs, Orosz, 2013; Ortuno, Echeverria, 2013; Temple, 2013; Zimbardo, Sword, Sword, 2013) świadczące o związkach z dobrostanem układu wyników w kwestionariuszu ZTPI nazwanych perspektywą zrównoważoną nie znalazły potwierdzenia w omawianym badaniu. Przeciwnie, zdaje się ono tamte wyniki podważać. W perspektywie zrównoważonej najwyżej mają się plasować średnie na skali *przeszłościowo-pozytywnej* i to się zgadza w obu badaniach. Najniższe średnie mają mieć dwie perspektywy „pesymistyczne”: *przeszłościowo-negatywna* i *teraźniejsza fatalistyczna* – tak jest także w naszym badaniu. Ale tam perspektywa terażniejsza *hedonistyczna* i *przyszła* mają przybierać wartości średnie – na poziomie umiarkowanym. Tymczasem w naszym badaniu hedonizm właściwie pozostaje na uboczu, natomiast perspektywa *przyszła* odgrywa znaczącą rolę, wchodzi bowiem w układ z perspektywą *przeszłościowo-pozytywną* – razem stanowią wiązkę „optymistyczną”, i jest najsilniej skorelowana z globalnym poczuciem jakości życia. Zresztą o związkach pomiędzy tymi perspektywami świadczy nie tylko korelacja, lecz przede wszystkim fakt, że wyniki na odpowiednich skalach (także uwzględniając pomiar poczucia jakości życia) wiążą się w paralelny sposób z jakościami wytworów realizowanych przez osoby badane (z cechami „listów do wnuka”), a te z kolei odzwierciedlają stan przemyśleń autorów na temat własnego życia i wszelkich nauk, jakich to życie im dostarczyło.

Fakt, że w badaniu polskich współczesnych seniorów wyniki nie układają się w formułę „perspektywy zrównoważonej”, można wyjaśniać na dwa sposoby. Pierwszy z nich odwołuje do wieku uczestników. Porównując skalę *teraźniejszą hedonistyczną* i *przyszłą*, należy stwierdzić, że do sylwetki typowego starszego pana lub starszej pani bardziej „pasuje” zrównoważenie, punktualność, sumiennosc, planowanie, rozważa, obowiązkowość niż skłonność do ryzyka czy „mocnych wrażeń”. Zarazem przyszłość seniora kurczy się tym bardziej, im jest starszy, więc z kolei można byłoby oczekiwać, że w tym wieku w przyszłość patrzy się niechętnie. Drugie wyjaśnienie odwołuje do różnic międzykulturowych. Cytowane badania zostały wykonane w innym społeczeństwie, w którym może „nie wypada” być rozważnym, a koniecznie trzeba okazywać entuzjazm, otwartość na nowe doświadczenia (bliską upodobaniu do ryzyka) i nieustającą szczęśliwość. Aby rozstrzygnąć, która z tych interpretacji jest bliższa prawdy, należy przeprowadzić badanie międzykulturowe, w którym uczestniczyliby seniorzy z innych krajów piszący listy do swoich wnuków. Zaplanowano takie badanie, z uwzględnieniem opisanych wyników w próbie polskiej.

BIBLIOGRAFIA

- Ardelt, M. (2004). Wisdom as expert knowledge system: A critical review of a contemporary operationalization of an ancient concept. *Human Development*, 47, 257–285, <https://doi.org/10.1159/000079154>.
- Baltes, P.B., Staudinger, M.S. (2000). Wisdom: A metaheuristic (pragmatic) to orchestrate mind and virtue. *American Psychologist*, 55, 122–136.
- Budnikov, M. (2016). Self-concept in drug users in the context of time perspective. W: U. Tokarska (red.), *Applied Psychology of Time* (s. 45–70). Warszawa: PWN.
- Budziszewska, M., Dryll, E. (2013). Narratives about the relationships with parents

- from the perspective of middle-aged and older adults. *Journal of Social and Personal Relationships*, 30(3), 217–236. <https://doi.org/10.1177/0265407512453785>.
- Cierpka, A. (2013). *Tożsamość i narracje w relacjach rodzinnych*. Warszawa: ENETEIA Wydawnictwo Psychologii i Kultury.
- Cierpka, A., Dryll, E., Tokarska, U. (2017). Poczucie jakości życia w okresie starości a przekaz doświadczenia życiowego. W: B. Bartosz, E. Dryll, J. Klebaniuk (red.), *Jakość życia w refleksji psychologicznej (według uczniów i przyjaciół Marii M. Straś-Romanowskiej)* (s. 141–159). Warszawa: ENETEIA Wydawnictwo Psychologii i Kultury.
- Dryll, E. (2013). *Wrastanie w kulturę: Transmisja narracji w wychowaniu rodzinnym*. Warszawa: ENETEIA Wydawnictwo Psychologii i Kultury.
- Dryll, E., Tokarska, U., Cierpka, A. (2016). Międzypokoleniowy przekaz generatywny w narracji epistolograficznej seniorów. W: M. Kielar-Turska (red.), *Starość: Jak ją widzi psychologia*, (s. 157–192). Kraków: Wydawnictwo Ignatianum–WAM.
- Edmondson, R. (2015). *Ageing, Insight and Wisdom: Meaning and Practice across the Life Course*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Erikson, J. (2012). *Dopełniony cykl życia*. Gliwice: Helion.
- Fivush, R., Bohanek, J.G., Zaman, W. (2011). Personal and intergenerational narratives in relation to adolescents' well-being. W: T. Habermas (red.), *The development of autobiographical reasoning in adolescence and beyond*. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 131, 45–57.
- Hall, E. (2004). *Ukryty wymiar*. Warszawa: Muza.
- Ishii, R. (2016). Time perspective and Death Education. W: U. Tokarska (red.), *Applied Psychology of Time* (s. 111–126). Warszawa: PWN.
- James, T., Woodsmall, W. (2011). *Terapia linii czasu*. Gliwice: Helion.
- Kossewska, J. (2016a). Progress towards temporal processes understanding in autism spectrum disorder. W: U. Tokarska (red.), *Applied Psychology of Time* (s. 233–250). Warszawa: PWN.
- Kossewska, J. (2016b). *Studies on deafness in an ecological system context*. Kraków: Wydawnictwo „Jak”.
- Kotre, J. (2000). Generativity and the gift of meaning. *Generations*, 23(4), 65–70.
- Kuh, D., Karunanathan, S., Bergman, H., Cooper, R. (2014). A life course approach to healthy aging. *Proceedings of the Nutrition Society*, 73, 237–248. (doi: 10.1017/S0029665113003923). <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/>.
- Lukacs, F., Orosz, G. (2013). Career indecision from the perspective of time orientation. W: U. Tokarska (red.), *On Time Perspective: Special Issue of Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis – Studia Psychologica VI*, 126–141.
- McAdams D.P., St. Aubin, E. (1992). A theory of generativity and its assessment through self-report behavioral act and narrative themes in autobiography. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62(6), 1003–1015.
- McLean, K.C. (2015). *The Co-authored Self: Family Stories and the Construction of Personal Identity*. New York: Oxford University Press.
- Mischel, W., Ayduk, O. (2004). Willpower in a cognitive-affective processing system: The dynamics of delay of gratification. W: R.F. Baumeister, K.D. Vohs (red.), *Handbook of Self-regulation: Research Theory and Applications*. New York, NY: Guilford Press.
- Mischel, W., Ayduk, O., Berman, M.G., Casey, B.J., Gotlib, I.H., Jonides, J., Kross, E., Teslovich, T., Wilson, N.L., Zayas, V., Shoda, Y. (2011). Willpower over the life span: Decomposing self-regulation. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 6(2), 252–256.
- Oleś, P. (2011). *Psychologia człowieka dorostego: Ciągłość – zmiana – integracja*. Warszawa: PWN.
- Ortuno, V.E., Echeverria, A.V. (2013). Time perspective and self-esteem negative temporality affects the way we judge ourselves. W: U. Tokarska (red.), *On Time Perspective: Special Issue of*

- Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis – Studia Psychologica VI*, 109–125.
- Pillemer, D. (1998). *Momentous Events Vivid Memories*. Cambridge–Massachusetts–London: Harvard University Press.
- Popiołek, K., Chudzicka-Czupała, A. (red.) (2010). *Czas w życiu człowieka*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Pratt, W., Fiese, B.E. (red.). (2004). *Family Stories and the Life Course: Across Time and Generations*. Mahwah, New York: Erlbaum.
- Przepiórka, A., Sobol-Kwapińska, M., Jankowski, T. (2016). A polish short version of the Zimbardo Time Perspective Inventory. *Personality and Individual Differences*, 101, 78–89.
- Schwartz, S. (2006). Basic human values: Theory measurement and applications. *Revue Française de Sociologie*, 47(4), 929–968.
- Sędek, G., Bedyńska, S. (red.). (2010). *Życie na czas: Perspektywy badawcze postrzegania czasu*. Warszawa: PWN.
- Staudinger, U.M. (2001). Life reflection: A social-cognitive analysis of life review. *Review of General Psychology*, 5(2), 148–160. <https://hdl.handle.net/11858/00-001M-0000-0025-94BD-9>.
- Stolarski, M. (2016). Not restricted by their personality: Balanced Time Perspective moderates well-established relationships between personality traits and well-being. *Personality and Individual Differences*, 100, 140–144.
- Stolarski, M., Ledzińska, M., Matthews, G. (2013). Morning is tomorrow evening is today: Relationships between chronotype and time perspective. *Biological Rhythm Research*, 44(2), 181–196.
- Stolarski, M., Wojtkowska, K., Kwiecińska, M. (2016). Time for love: Partner's time perspectives predict relationship satisfaction in romantic heterosexual couples. *Time & Society*, 25(3), 552–564.
- Stolarski, M., Zajenkowski, M., Zajenkovska, A. (2016). Aggressive? From time to time... Uncovering the complex associations between Time Perspective and aggression. *Current Psychology*, 35(4), 506–515.
- Straś-Romanowska, M., Oleszkowicz, A., Frąckowiak, T. (2004). Charakterystyka kwestionariusza poczucia jakości życia. W: M. Straś-Romanowska (red.), *Personalistyczno-egzystencjalna koncepcja poczucia jakości życia: Próba operacjonalizacji*. Wrocław: Instytut Psychologii UW.
- Tabuchi, M., Nakagawa, T., Miura, A., Gondo, Y. (2015). Generativity and interaction between the old and young: The role of perceived respect and perceived rejection. *The Gerontologist*, 55(4), 537–547. <https://doi:10.1093/geront/gnt135>.
- Temple, E., (2013). Associations between psychological well-being and the development of beneficial time perspectives. W: U. Tokarska (red.), *On Time Perspective: Special Issue of Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis – Studia Psychologica VI*, 72–87.
- Temple, E. (2016). Is it beer o'clock? Time Perspective and hazardous alcohol use in emerging adults. W: U. Tokarska (red.), *Applied Psychology of Time* (s. 271–299). Warszawa: PWN.
- Tokarska, U. (2010). Wzorce doświadczania czasu w narracyjnej grze autobiograficznej „W osiemdziesiąt historii dookoła życia”. W: K. Popiołek (red.), *Czas w życiu człowieka* (s. 194–213). Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Tokarska, U. (red.) (2016). *Applied psychology of time*. Warszawa: PWN.
- Tornstam, L. (2011). Maturing into gerotranscendence. *The Journal of Transpersonal Psychology*, 43(2), 166–180.
- Tucholska, K. (2007). *Kompetencje temporalne jako wyznacznik dobrego funkcjonowania*. Lublin: Wydawnictwo Naukowe KUL.
- Tucholska, K., Tylikowska, A. (2016). Psychological time representations in films and their applications. W: U. Tokarska (red.) (2016). *Applied Psychology of Time* (s. 127–145). Warszawa: PWN.
- Westerhof, G. (2011). “Green and gray”: An educational program to enhance contact between younger and older adults by means of life stories. W: G. Kenyon, E. Bohlmeijer, W.L. Randall (red.), *Storying Later Life: Issues Investigations and Interventions in Narrative Gerontology*

- (s. 307–318). Oxford: Oxford University Press.
- Williams, A., Nussbaum, J.F. (2012). *Intergenerational communication across the life span*. New York: Routledge.
- Wojciszke B. (2000). *Psychologia miłości: Intymność namiętność zaangażowanie*. Gdańsk: GWP.
- Zajenkowski, M., Stolarski, M., Witowska, J., Maciantowicz, O., Łowicki, P. (2016). You only live once: Present-hedonistic time perspective predicts risk propensity. *Personality and Individual Differences*, 111, 119–123. doi: 10.1016/j.paid.2016.03.010.
- Zimbardo, P., Boyd, J. (1999). Putting time in perspective: A valid reliable individual-differences metrics. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1271–1288.
- Zimbardo, P., Boyd, J. (2008). *Paradoks czasu*. Warszawa: WN PWN.
- Zimbardo, P., Sword, R., Sword, R. (2013). *Sila czasu*. Warszawa: WN PWN.

TEMPORAL PERSPECTIVE AND THE TRANSMISSION OF LIFE EXPERIENCE IN SENILITY

Abstract: The article presents the relationship between temporal perspective and wisdom transmission of the people in late adulthood to the younger generation. The participants were asked to write a short “Letter to a grandchild”. The letters written by 119 participants aged over 60 years old were analyzed qualitatively in terms of content and form, using categories from previous studies (Dryll, Tokarska, Cierpka, 2016). In order to assess temporal perspective the Zimbardo Time Perspective Inventory (ZTPI) by Philip G. Zimbardo and John Boyd was used (adaptation by Aneta Przepiórka, Małgorzata Sobol-Kwapińska and Tomasz Jankowski, 2016). A number of dependencies between trans-

mission characteristics and temporal perspective scales was observed. The results follow a characteristic pattern where instead of the focus on timing (past, present, and future), an attitude (positive or negative) seems to be more important. The results do not support the concept of a balanced temporal perspective, which can be explained by cultural differences as well as developmental characteristics of the participants.

Keywords: transgenerational transmission, generativity, letter to a grandchild, temporal perspective, late adulthood, grandparents and grandchildren.